

Trends en ontwikkelingen
in de
Limburgse landbouw

Provincie Limburg
Maastricht, maart 2006

Inhoudsopgave

Samenvatting

1.	Inleiding	7
2.	Enkele karakteristieken van de Limburgse Landbouw	8
3.	Drijvende krachten achter de ontwikkelingen in de landbouw	9
4.	Trends en ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw	11
5.	Resultaat van de workshop	20
6.	Rol van de provincie in prioritaire trends en ontwikkelingen	22
6.1.	Algemeen	22
6.2.	Prioritaire trends en ontwikkelingen	23
7.	Conclusies en aanbevelingen	31
	Literatuur	34

Samenvatting

Achtergrond en doelstelling

De landbouw in Limburg is omvangrijk en divers en van oudsher sterk internationaal georiënteerd. Naast een bijdrage aan de economie (Bruto regionaal product, werkgelegenheid) draagt de landbouw bij aan het beheer van natuur, en landschap en aan de leefbaarheid van het landelijke gebied.

Verschillende (inter)nationale ontwikkelingen zijn van invloed op de landbouw zoals ontwikkelingen in de economie en welvaart, globalisering, demografische, sociale- en culturele ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen en de sturing door de overheid. Deze notitie geeft een overzicht van de belangrijkste trends en ontwikkelingen in de landbouw en geeft aan welke daarvan van belang zijn voor Limburg, en welke rol de provincie in deze ontwikkelingen speelt en kan spelen.

Belangrijke trends en ontwikkelingen

- Schaalvergroting - intensivering en productiestijging, daling van het aantal bedrijven
- Clustervorming en Ketensamenwerking
- Kennis en innovatie
- Verbreding- en verdiepingsactiviteiten door landbouwbedrijven
- beheersfunctie landbouw
- duurzame landbouwproductie
- belang van goed ondernemerschap

Rol provincie

Stimuleren en initiëren van de gewenste ontwikkelingen door partijen bij elkaar te brengen (netwerkontwikkeling), beleidsruimte te bieden waar mogelijk, samen naar oplossingen zoeken, ondersteunen van initiatieven en sleutelprojecten.

Belangrijkste trends en rol provincie

Trend of ontwikkeling	Provinciaal beleid	Rol provincie	Conclusie
1. Schaalvergroting	<p>Speerpunt Verbetering Ruimtelijke structuur</p> <ul style="list-style-type: none"> • versterking van de ruimtelijke structuur van de landbouw • Ruimte voor Ruimte en benutting van voormalige agrarische bebouwing 	<ul style="list-style-type: none"> - aanwijzing van duurzame ontwikkelingslocaties voor intensieve veehouderij en glastuinbouw - ruimte voor ontwikkelingen bieden door passende randvoorwaarden te scheppen - vermindering van het aantal dislocaties (verplaatsingsregeling en herverkaveling) - stimuleren en ondersteunen van de opzet en uitvoering van integrale projecten via gebiedenaanpak 	Strategie uitgewerkt; basis is gelegd in Reconstructieplan Noord- en Midden-Limburg en Herijking Zuid-Limburg. Uitvoering middels gebiedsgerichte aanpak; met name integrale projecten
2. Clustervorming en ketensamenwerking	<p>Speerpunt Verbetering Ruimtelijke structuur</p> <ul style="list-style-type: none"> • concentratie van intensieve veehouderij en glastuinbouw (uitgewerkt in Reconstructieplan Noord- en Midden-Limburg) <p>Speerpunt Greenport Venlo</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontwikkeling Greenport Venlo waarbij gestreefd wordt naar economische impuls, innovatie en hogere omzet voor de sectoren agri-nutrition, food, fresh en logistiek 	<ul style="list-style-type: none"> - aanwijzing van duurzame ontwikkelingslocaties voor intensieve veehouderij en glastuinbouw - ruimte voor ontwikkelingen bieden door passende randvoorwaarden te scheppen - organisatie van goede infrastructuur - opzetten en ondersteunen van netwerken - overleg met buitenland 	Strategie uitgewerkt (Zie hierboven) Strategische basis voor Greenport Venlo wordt momenteel gelegd. Dit moet leiden tot een Programmatische samenwerking Greenport Venlo
3. Kennis en innovatie	<p>Speerpunt Kennis en Innovatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • versterking van kennis- en innovatiestructuur in de landbouw zowel in de verticale kolom (agroproductieketen) als in de horizontale kolom (verbreding) 	<ul style="list-style-type: none"> - vorm en inhoud geven aan kennisinfrastructuur (kennismakelaar) - nieuwe vormen van samenwerking faciliteren (netwerkontwikkeling, samenwerkings-structuur) - ondersteunen en begeleiden van vernieuwende sleutelprojecten 	Strategische basis is gelegd: Agrofoodcommunity (netwerkontwikkeling) Knowhouse (kennismakelaar) Innovatiecentrum Gezonde voeding Basis voor de toepassing van kennis en innovatie in het beheer van het landschap van Zuid-Limburg moet nog nader uitgewerkt worden.

Trend of ontwikkeling	Provinciaal beleid	Rol provincie	Conclusie
4a. Verbreding en verdieping	<p>Speerpunt 'Regiobeleving'</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontwikkeling van nieuwe verbredings- en verdiepingconcepten • verbetering van kennis en innovatiestructuur gericht op het beheer van het Zuid-Limburgse landschap 	<ul style="list-style-type: none"> - ontwikkelen van netwerkorganisatie, door faciliteren van regionale strategische samenwerkingsbijeenkomsten - stimuleren van kennis en ervaringsuitwisseling - ondersteunen van initiatieven (PMC's) - ondersteunen van koepelfunctie (PR en communicatie, imago, en kwaliteits-management en –ontwikkeling) 	<p>Basis moet nog gelegd worden;</p> <ul style="list-style-type: none"> - richten op markt- en vraaggerichte initiatieven - belang van samenwerking en bundeling van initiatieven om zo tot een duidelijk en gebiedsherkenbaar aanbod te komen van verschillende diensten. - vraagt inspanning van verschillende sectoren binnen één regio
4b. Beheersfunctie Landbouw	<p>Speerpunt Verbetering ruimtelijke structuur</p> <ul style="list-style-type: none"> • versterking ruimtelijke structuur van de landbouw: natuurlandbouw, grondgebonden landbouw, multifunctionele landbouw • stimuleren van het planologische ontwikkelingsperspectief voor bestaande en grondgebonden agrarische bedrijven • vergroting multifunctioneel grondgebruik in kwetsbare gebieden <p>Speerpunt 'Groene blauwe diensten'</p> <ul style="list-style-type: none"> • opzet van structurele financiering van groen-blauwe diensten 	<ul style="list-style-type: none"> - verbetering verkaveling (vrijwillige kavelruil en wettelijke herverkaveling) - faciliteren bij het genereren van middelen voor groen-blauwe diensten - lobby EU financiering voor groen-blauwe diensten 	<p>Strategische basis voor verbetering van ruimtelijke structuur is gelegd in Reconstructieplan en Herijking Zuid Limburg.</p> <p>Basis voor groen-blauwe diensten moet nog gelegd worden. De landelijke catalogus groen-blauwe diensten is binnenkort gereed. De Limburgse bijdrage is voor een deel gereed. Belangrijk is om strategie uit te werken om te komen tot een structurele vergoedingsregeling voor groen-blauwe diensten in Limburg. Aandachtspunt vormt de beschikbare middelen en mogelijkheden voor nieuwe financiële middelen, waarbij gedacht moet worden aan bijdragen vanuit andere sectoren en partijen zoals gemeenten, recreatie, toerisme, cultuur en zorg.</p>
5. Duurzame productie	<p>Speerpunt Duurzame productie</p> <p>Duurzame productie wordt door verschillende beleidslijnen ondersteunt, waaronder:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kennis en innovatie, • verbetering ruimtelijke structuur • versterking ondernemerschap. <p>Daarnaast aandacht voor energie.</p>	<p>Zie rol provincie zoals beschreven bij voorgaande onderwerpen. Belangrijk zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> - nieuwe vormen van samenwerking faciliteren (netwerkontwikkeling, samenwerkingsstructuur) - ondersteunen en begeleiden van vernieuwende sleutelprojecten 	<p>Op verschillende manieren wordt hieraan invulling gegeven. Uitdagingen en kansen liggen op het gebied van:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gebruik reststoffen/stromen groene grondstoffen (Biobased Economy en energie). Dit wordt voor energie uitgewerkt in Actieplan Biomassa - water (o.a. sluiting kringlopen)
6.Ondernemerschap	<p>Speerpunt Kennis en Innovatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • versterken en ondersteunen ondernemerschap (zie ook kennis en innovatie) 	<ul style="list-style-type: none"> - ondersteunen van ondernemers bij visievorming - ondersteuning van initiatieven - het innovatievermogen ruimte bieden (experimenteeruimte) 	<ul style="list-style-type: none"> - wijzen op verantwoordelijkheid van ondernemer om eigen keuzes te maken - nagaan van financieringsmogelijkheden van kansrijke projecten (vb. Agro&Co Brabant)

1. Inleiding

De Nederlandse landbouwsector en de daaraan gerelateerde agribusiness is omvangrijk en rijk geschakeerd en van oudsher sterk internationaal georiënteerd. De betrokkenheid van de overheid in de sector is altijd intensief geweest, door middel van onderzoek, voorlichting en onderwijs, maar ook door ingrijpen in de markt, versterking van de infrastructuur, sociaal beleid en toezicht en controle.

De landbouwsector is sterk verbonden met zijn omgeving. De landbouw levert een bijdrage aan het bruto regionaal product (door productie van voedsel en bloemen) en de werkgelegenheid, maar is ook een belangrijke beheerder van het landelijke gebied. De sector staat voor grote opgaven. Deze volgen onder meer uit strengere regelgeving (milieu, kwaliteit, etc), stijgende kosten en minder bescherming op de wereldmarkt. Dat zijn externe factoren. Ook interne factoren dwingen tot aanpassingen, zoals de gevolgen van de crises met veeziekten, de vergrijzing van de sector, gebrek aan opvolgers en verlies aan kapitaalcracht.

Het ministerie van LNV geeft in haar toekomstvisie 'Kiezen voor Landbouw' aan dat door ontwikkelingen binnen en buiten de sector de taak en de positie van de overheid in haar bemoeienis met het gehele agrocluster wijzigt. Belangrijke ontwikkelingen hierin zijn globalisering en internationale handelsafspraken, de vraagsturing, en de eisen en verwachtingen die de maatschappij stelt aan de landbouw en haar producten.

In deze notitie wordt een overzicht gegeven van de trends en ontwikkelingen in de landbouw sector. De vraag die de provincie vervolgens beantwoordt, is welke van deze trends en ontwikkelingen het meest relevant zijn voor de provincie Limburg en welke rol de provincie daarin op zich neemt en op zich zou kunnen nemen.

De notitie is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt een kort overzicht gegeven van de belangrijkste karakteristieken van de Limburgse landbouw. In hoofdstuk 3 worden de drijvende krachten achter de ontwikkelingen in de landbouw beschreven. Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de trends en ontwikkelingen in de landbouw op basis van literatuurstudie. Hoofdstuk 5 geeft een overzicht van de trends die door de sector zelf naar voren zijn gebracht tijdens een door de provincie georganiseerde workshop, met daarbij een voorzet voor de rol van de provincie. De notitie wordt afgesloten met een overzicht van het beleid en de rol van de provincie voor de belangrijkste trends en ontwikkelingen in de Limburgse landbouw (hoofdstuk 6).

2. Enkele karakteristieken van de Limburgse Landbouw

De landbouw is een belangrijke grondgebruiker. Zestig procent van het grondareaal wordt beheerd en gebruikt door de landbouw. Er zijn in Limburgse sterke regionale verschillen in het voorkomen en het belang van de verschillende landbouwsectoren. Hier beschrijven we kort de algemene kenmerken. Voor een uitgebreide beschrijving een uitgebreide beschrijving van de primaire landbouw sector in Limburg wordt verwezen naar de notitie De Limburgse Landbouw in kaart (Provincie Limburg, 2006).

De verschillen tussen Noord en Zuid-Limburg worden veroorzaakt door verschillende factoren, die ook in de afgelopen eeuw sterk veranderd. Ten eerste is een groot verschil in bodemtype (löss in het zuiden, zand in het noorden). Rond 1900 werd Zuid-Limburg daardoor superieur bevonden ten opzichten van de zandgronden van Noord-Limburg, voor met name de akkerbouw. Echter door het landschap, de hellingen (wie zware machines wil inzetten heeft grote percelen nodig) en de dichtere bebouwing was schaalvergroting in Zuid-Limburg veel moeilijker. Daarbij werd Noord-Limburg in de tweede helft van de vorige eeuw vanuit armoede gedwongen tot aanpassingen en werden daar al vroeg de keuzes gemaakt voor specialisatie (intensieve veehouderij en tuinbouw). Dit heeft er mede toe geleid dat de Noord-Limburgse boer en tuinder vroeg dynamisch, marktgericht en ondernemingslustig was (Jansen en Rutten, 1992).

In **Noord- en Midden-Limburg** (met name ten westen van de Maas) is de huidige landbouw sterk marktgeoriënteerd. In deze regio zijn de glastuinbouw (vooral glasgroenteteelt) in de omgeving van Venlo), de vollegrondstuinbouw (onder meer de boomteelt in de omgeving van Horst), de champignonenteelt en de intensieve veehouderij (vooral pluimveehouderij en varkenshouderij) van (inter)nationaal belang. In en rond de Peel speelt de grondgebonden melkveehouderij een rol, ook in het beheer van het landschap.

In **Zuid-Limburg** wordt de landbouw gekenmerkt door de akkerbouw, grondgebonden (melk)veehouderij en de fruitteelt. In dit gebied kennen de landbouwbedrijven specifieke problemen. De bedrijven zijn kleinschalig en moeten nadrukkelijk rekening houden met de meervoudige problematiek van de productieomstandigheden voor landbouw zoals reliëf, erosie en kleinschalige landschapselementen. In dit gebied heeft de landbouw een belangrijke beheersfunctie voor landschap en natuur. De combinatie van de kleinschaligheid, de stedelijke druk en de kwetsbaarheid van het gebied maakt het noodzakelijk dat producten en diensten van de agrarische bedrijven een hoger financieel rendement opleveren dan in andere delen van Nederland. Het percentage bedrijven met nevenactiviteiten (verbreding) is in deze regio dan ook relatief groot (Provincie Limburg, 2006).

De Limburgse landbouw is een belangrijke economische sector, vanuit de bijdrage aan de werkgelegenheid en bruto toegevoegde waarde, maar ook vanuit de bijdrage aan de vernieuwing van het platteland. De primaire landbouwsector kent een sterke relatie met andere economische activiteiten. Samen met toeleverende en verwerkende industrie, en de bijbehorende distributie en dienstensector wordt dit aangeduid als het agrocomplex of de agribusiness. Grofweg kan gezegd worden dat elke euro toegevoegde waarde in de primaire landbouw gepaard gaat met twee euro toegevoegde waarde in het agrocomplex. De omvang van de agribusiness laat zich niet makkelijk door de provinciegrenzen afbakenen. Daarvoor zou gekeken moeten worden naar Zuidoost Nederland (Limburg en het oostelijke deel van Noord-Brabant).

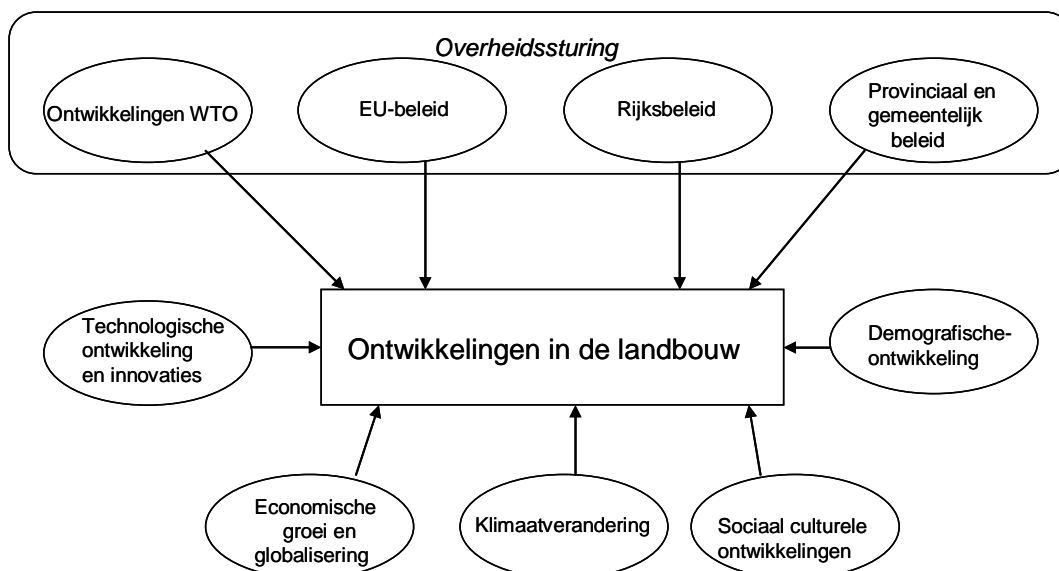

3. Drijvende krachten achter de ontwikkelingen in de landbouw

Zoals de toekomstvisie van LNV 'Kiezen voor Landbouw' (LNV, 2005b) aangeeft, heeft de Nederlandse agrarische sector gunstige uitgangspunten, maar wordt zij geconfronteerd met sterk veranderende omstandigheden. Deze sterke veranderende omstandigheden worden gestuurd door drijvende krachten. De drijvende krachten (min of meer autonome processen) die van invloed zijn op de landbouw zijn; economische ontwikkeling en globalisering, sociaal-culturele en demografische ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen en innovaties, klimaatverandering en overheidssturing (Figuur 1). In een eerdere verkenning 'Drijvende Krachten op het Platteland' zijn deze onder de loep genomen voor het platteland (Provincie Limburg, 2005). Hier gaan we specifiek in op de drijvende krachten relevant voor de ontwikkelingen in de landbouw (Tabel 1).

Economische groei, sociaal culturele en demografische ontwikkelingen bepalen sterk de vraag naar landbouwproducten. Zo bepaalt de bevolkingsomvang onder meer het volume van de vraag en de welvaart (inkomensniveau) de samenstelling van producten (kwaliteit). Een ander aspect vormt de samenstelling van de bevolking en de (daaraan gerelateerde) levensstijl, ofwel de sociaal-culturele ontwikkeling. Hierbij denken we aan immigratie, vergrijzing, individualisering en de aandacht voor gezondheid.

Een relatief groot deel van de productie van de Limburgse landbouw wordt geëxporteerd. Economische groei en bevolkingsontwikkelingen buiten Nederland zijn dan ook van invloed voor de vraag naar producten.

Figuur 1: Drijvende krachten achter de ontwikkelingen in de landbouw.

Tabel 1: Effecten van drijvende krachten op de landbouw (Provincie Limburg, 2005)

Functies	Landbouw	
	grondgebonden	niet grondgebonden
Drijvende krachten		
Klimaatverandering	Veranderende klimaatcondities (warmte, lengte groeiseizoen, stormen, vorst en hagelschade, wateroverlast, droogte). Betere teeltcondities voor meer soorten gewassen in open grond, mits anticiperend op veranderde klimaatcondities.	Betere condities (warmte) voor glastuinbouw: mits anticiperend op inundatierisico's; minder energiegebruik.
Technologie ontwikkeling	Toename productiviteit, verbetering ketenefficiëntie Efficiënter gebruik grondstoffen Nieuwe producten en teeltsystemen/productieprocessen Tendens naar niet grondgebondenheid: Scheiding boer en grondbewerker.	Toename productiviteit, verbetering ketenefficiëntie Efficiënter gebruik grondstoffen Nieuwe producten en teeltsystemen/productieprocessen Robotisering, vermindering arbeid
Globalisering	Hervormingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB): Schaalvergroting en intensivering Diversificatie, Afname aantal bedrijven, Verbreding lokale spelers, aparte omgevingbeheerders	Intensieve veehouderij verliest mondiale positie, kwaliteitsslag op regionaal niveau. Glas grootschalig en gediversifieerd maar qua areaal vrij stabiel en gericht op wereldmarkt.
Welvaart	Hogere eisen aan kwaliteit van producten (gezondheid, voedselkwaliteit en gemak). Meer kans op ontstaan van nieuwe marktniches. Verschuiving van bulkaanbod naar vraaggestuurde productie en kwaliteit.	Hogere eisen aan kwaliteit van producten. Meer kans op ontstaan van nieuwe marktniches. Verschuiving van bulkaanbod naar vraaggestuurde productie en kwaliteit.
Demografische ontwikkeling	Interne EU-markt stabiliseert.	Interne EU-markt stabiliseert.
Sociaal culturele ontwikkeling	Hoger accent op kwaliteitsproducten (gemak en gezondheid), verbreding, multifunctionaliteit en diversificatie van producten Vraag naar zorg en recreatie.	Hoger accent op kwaliteitsproducten (gemak en gezondheid)
Overheidssturing	Afbouw protectie via quota en prijsbeleid van GLB. Toename belang welzijn, milieu en fytosanitaire en veterinaire zaken. Afname van productiesteun en daarvoor ter compensatie invoering van inkomenssteun.	Strengere milieuwetgeving (EU, rijk) Dierenwelzijn en veterinaire eisen Fytosanitaire eisen.

4. Trends en ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw

Zoals de toekomstvisie 'Kiezen voor Landbouw' (LNV, 2005b) aangeeft, heeft de Nederlandse agrarische sector gunstige uitgangspunten, maar wordt zij geconfronteerd met sterk veranderende omstandigheden. De agrarische sector is volop in beweging onder invloed van vele (inter)nationale ontwikkelingen. Dit hoofdstuk geeft een overzicht van trends en ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw. De trends en ontwikkelingen zijn gegroepeerd aan de hand van de volgende drijvende krachten/veranderende omstandigheden; globalisering, overheidssturing (met daarbij specifiek aandacht voor natuur- en milieubeleid), sociaal-culturele en demografische ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen en innovaties en klimaatverandering. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele aandachtspunten.

A - Globalisering

Intensivering en productiviteitsstijging

De productie is de laatste decennia gegroeid als ook het volume aan kapitaal en aangekochte goederen. Er is dus sprake van intensivering (meer aangekochte productiemiddelen per hectare) als productiviteitsstijging (= productie per hectare en per arbeidplaats). De groei in productiviteit is overigens het laatste decennium afgevlakt. Gerelateerd aan deze trend is de steeds verdergaande specialisering en industrialisering. De intensivering is vooral sterk in de niet- grondgebonden sectoren (tuinbouw en intensieve veehouderij) (VROM, 2004; RPB, 2003).

Daling van het aantal bedrijven

De trend van de vermindering van het aantal bedrijven gaat in bijna alle sectoren door. In de laatste 30 jaar is het aantal bedrijven ongeveer gehalveerd en de werkgelegenheid met eenderde verminderd. Onder invloed van verschillende factoren als een toename van de productiviteit, vergrijzing, en opvolgingsproblemen, druk tot schaalvergroting, zal het aantal bedrijven in de land- en tuinbouw de komende jaren verder afnemen. De grootste dalingen zijn te verwachten in het aantal champignons, melkvee- en varkensbedrijven (LEI, 2005; VROM, 2004)

Schaalvergroting

Schaalvergroting is gerelateerd aan de twee bovenstaande trends. Het aantal bedrijven daalt, maar het areaal en de productiecapaciteit blijven min of meer gelijk. De blijvers worden groter. Schaalvergroting weerspiegelt zich niet allen in de fysieke, maar ook in de economische omvang van het bedrijf (uitgedrukt in Nederlandse Grootte Eenheid(NGE's)) (LEI, 2005).

Toenemende afhankelijkheid van de export

Nederland is een van de grootste netto-exporteurs van agrarische producten ter wereld. Driekwart van de toegevoegde waarde in de agrarische sector is afhankelijk van de export. Gevolg hiervan is dat de speelruimte voor verhoging van de kostprijs (bv ter wille van kwaliteit van de productiewijze en milieu) gering is; de sector zou zich hiermee uit de markt kunnen prijzen. Van de toegevoegde waarde van het agrofoodcomplex is bijna de helft gebaseerd op buitenlandse grondstoffen, en slechts 20% op grondstoffen uit de primaire sector, en dit percentage daalt nog steeds. Vooral de intensievere sectoren zijn van belang voor de export. Deze trend wordt naast globalisering mede gestuurd door, technologische innovatie, sociaal-culturele ontwikkelingen en het overheidsbeleid (VROM, 2004; RPB, 2003; LEI, 2005).

Ketensamenwerking

Er spelen verschuivingen in de keten. Zo krijgt de grootschalige retail (supermarkten) een steeds belangrijkere rol in de keten. De voedingsmiddelenconcerns en supermarkten domineren steeds meer de keten. Zij gebruiken hun dominante positie op de markt mede om hoge eisen te stellen aan hun leveranciers (niet allen prijs, maar ook kwaliteit, hoeveelheid, continuïteit en flexibiliteit).

Zorg om kwaliteit en het snel opsporen van incidenten in de keten vereist een systeem van 'tracking en tracing', maar ook van transparante en efficiënte (korte) ketens (LNV, 2005b).

Verbreiding en verdieping

Naast intensivering en productieverhoging zijn er andere wegen om de rentabiliteit op peil te houden. Dit zijn ondermeer verbreding, verdieping en herfundering (Ploeg, 2002).

Verbreiding

Onder verbreding worden alle extra activiteiten verstaan die op het agrarische bedrijf plaatsvinden door boer of boerengezin en die zorgen voor neveninkomsten. Voorbeelden van verbredingsactiviteiten zijn agro-toerisme, zorglandbouw en natuurbeheer, stalling (bijvoorbeeld caravans in leegstaande stallen) en windenergie, maar ook diversificatie van de productie, zoals bijvoorbeeld het telen van energiegewassen.

Verdieping

Met verdieping van de landbouw gaat het niet om nieuwe activiteit, maar om een activiteit uit te bouwen, waardoor de (toegevoegde) waarde van het product toeneemt en de winst toeneemt, zoals bijvoorbeeld biologische landbouw, kwaliteitsproductie, streekproducten en verwerking en verkoop van producten op de boerderij (sap, kaas, ijs, etc).

Herfundering

Bij herfundering wordt gekeken naar andere strategieën zoals arbeid buitenshuis en kostenbesparing op het bedrijf, door alternatieve productiewijzen of samenwerkingsvormen. Deze 'herfundering' levert ruim 28% op van het totale inkomen van agrariërs.

Van de Ploeg (2002) betoogt dat verdieping en verbreding geen kwestie is van noodgrepen van marginale bedrijven maar een lonende innovatie is. De 40% van de professionele bedrijven die verbreedt of verdiept is gemiddeld jonger en groter. Bovendien genereren deze bedrijven meer inkomsten voornamelijk per gezin/bedrijf (VROM, 2004; RPB, 2003). Geschat wordt dat verdieping en verbreding (in ruime zin) voor circa 6% bij dragen aan de netto toegevoegde waarde van de primaire land- en tuinbouw.

B - Overheidssturing

Europees beleid

EU- landbouwbeleid

Van oudsher is het Gemeenschappelijk landbouwbeleid vooral gericht op het veiligstellen van de voedselvoorziening in de EU. Via een stelsel van gegarandeerde prijzen, invoerheffingen en ook export restituties wilde de EU de productiviteit verhogen en de landbouw een goed inkomen garanderen. Door grote overschotten, en het "dumpen" van landbouwproducten op de wereldmarkt is de landbouw een nadrukkelijk onderdeel gaan uitmaken van de afspraken in de WTO. Het betreft hier drie onderwerpen; exportsteun, het invoer beleid en de interne steun. In de komende jaren valt te verwachten dat

exportsubsidies gaan verdwijnen, importtarieven omlaag gaan en handelverstorende interne steun (verder) wordt afgebouwd.

Voor het EU landbouwbeleid betekent dit (LEI, 2005) een verdere daling van de garantieprijzen richting wereldmarktprijs, de introductie van inkomstenstoelagen als compensatie van deze prijsverlagingen, en een ont koppeling van de steun (toelagen) voor de productie, maar wel koppeling aan eisen op het gebied van voedselveiligheid, milieu, dierenwelzijn, plantgezondheid en natuurbeheer.

De gevolgen van het EU landbouwbeleid (en liberalisering) voor enkele sectoren zijn (LEI, 2005):

- De overschakeling van prijssteun naar toelagen zal waarschijnlijk weinig effect hebben op de totale landbouwproductie. Alleen in marginale gebieden, waar de productiekosten relatief hoog zijn, zullen langere prijzen aanleiding zijn te stoppen. Dit zal vooral een effect hebben voor de productie van rund- en schapenvlees.
- Een doorsnee akkerbouwbedrijf met weinig subsidiegewassen zal doorgaans weinig effect (op inkomen) ondervinden. Bedrijven met veel subsidiegewassen, zoals fabrieksaardappelen, graan en suikerbieten zullen grote nadelige inkomeneffecten hebben.
- Verdere liberalisering van de markt zullen ertoe leiden dat melkquotering zinloos wordt. Verwacht wordt dat als de quotering verdwijnt, de melkproductie in Nederland op peil zal blijven.
- In de (intensieve)veehouderij zal concurrentie komen uit Brazilië en Thailand (pluimvee en varkenshouderij).
- De glastuinbouw is gewend aan wereldwijde concurrentie, hier worden geen grote effecten verwacht.
- Ook de vollegrondsgroente-, fruit-, bollen- en boomteelt zijn gewend in de vrije markt te opereren. Uitbreiding van de EU biedt mogelijk kansen voor de afzet, maar ook bedreigingen door toename in concurrentie.

EU Plattelandsbeleid (de tweede pijler van het landbouwbeleid)

EU beleid beoogt:

- versterking van de concurrentiekracht van de landbouw
- duurzaam beheer van het platteland
- diversificatie van de agrarische bedrijvigheid en plattelandseconomie
- verbetering van de kwaliteit van het bestaan op het platteland.

In Nederland ligt het accent al sterk op duurzaam beheer van het platteland. Het effect van het EU-plattelandsbeleid op de structuur van de bedrijven zal naar verwachting beperkt zijn. De financiële prikkels kunnen leiden tot enig extra verbreding, maar uiteindelijk zal vooral de markt bepalen welke omvang dat soort verbreding gaat aannemen. Voor natuur en landschapsbeheer voert Nederland een eigen beleid. Met het EU middelen kan dit beleid uitgebouwd worden.

Nationaal beleid

Samenvatting van de belangrijkste beleidslijnen in relatie met landbouw uit de Nota Ruimte (VROM, 2004a) en de toekomstvisie Kiezen voor Landbouw (LNV, 2005b);

Nota Ruimte

In de Nota Ruimte wordt de landbouw geschetst als een economische sector zoals alle andere sectoren met primair een eigen verantwoordelijkheid. De ruimtelijke ordening speelt dezelfde faciliterende rol als bij andere (economische) sectoren. Specifieke overheids (nationaal)bemoeienis is er met bundeling van niet-grondgebonden sectoren met grote ruimtelijke en economische impact in greenports en landbouwontwikkelingsgebieden. Met betrekking tot sturing krijgen lagere overheden de ruimte (ook qua

budgetten) om de rijksdoelen gebiedsgericht uit te werken en de daar gewenste mate van ruimte te bieden voor grondgebonden landbouw

Nota Kiezen voor Landbouw

De toekomstvisie Kiezen voor Landbouw richt zich voor de komende 10 tot 15 jaar op een vitale, duurzame landbouw in Nederland, binnen de context van de internationale ontwikkelingen én de nationale randvoorwaarden. De visie beschrijft deze ontwikkelingen en geeft aan welke toekomstperspectieven er zijn. Belangrijk is de veranderde rol die de overheid hierin speelt (van 'zorgen voor' naar 'zorgen dat'). De visie geeft aan dat de keuze van ondernemers bepalend is voor de toekomst van de land en tuinbouw. Ondernemers zullen zich moeten afvragen wat de geschetste ontwikkelingen betekenen voor hun bedrijven, en van daaruit strategische beslissingen voor hun bedrijf moeten nemen. Er wordt daarom sterk ingezet op ondernemerschap.

C. Milieu en natuurbeleid

EU Nitraatrichtlijn/ nieuw mestbeleid

Het realiseren van de doelstellingen uit de Nitraatrichtlijn vraagt een aanzienlijke inspanning van de landbouw. Het door de EU-commissie verleende derogatie voor de Nitraatrichtlijn loopt tot 2010. Als reactie op deze richtlijn en de derogatie van de EU-commissie is nieuw mestbeleid opgesteld dat per 1 januari 2006 in werking is getreden. Het nieuwe beleid is gericht op gebruiksnormen en vervangt het MINAS systeem dat was gericht op verliesnormen. Het nieuwe beleid zal zorgen voor meer druk op de mestmarkt (door groter mestoverschot). Het mestoverschot zal waarschijnlijk via de markt worden 'weggewerkt' (LEI, 2005). Dit vertaalt zich onder meer in hogere kosten van de mestafzet. Voor de intensieve veehouderij hebben stijgende mestafzetkosten aanzienlijke inkomensgevolgen. Een aantal bedrijven zal hierdoor in de problemen komen. De melkveehouderij (vooral op zandgronden) zal extra grond moeten pachten (of kopen) of mest moeten afvoeren. Mestverwerking kan wellicht een uitkomst gaan bieden. Akkerbouwbedrijven kunnen mogelijk profiteren van de hogere prijzen die ze krijgen voor het afnemen van dierlijke mest, maar hebben ook te maken met strengere gebruiksnormen.

EU Kaderrichtlijn Water

De KRW beoogt de kwaliteit van oppervlakte en grondwater in een goede toestand te brengen en te houden. Deze doelstelling moet in beginsel in 2015 bereikt zijn. In de stroomgebiedsplannen die in 2009 gereed moeten zijn, worden de doelen nader uitgewerkt. Hierbij zal ook rekening worden gehouden met de economische gevolgen. De landbouw draagt voor een belangrijk deel bij aan de gehalten van stikstof en nitraat in het oppervlakte- en grondwater. Wat de gevolgen van de KRW voor de landbouw zullen zijn is vooralsnog onzeker en afhankelijk van de keuzes die nog gemaakt moeten worden (Reinhard et al., 2005). Verwacht mag worden dat de KRW leidt tot strengere normen, en dus een (extra) opgave voor de landbouwsector. De stroomgebiedsplannen zullen gelden voor de periode 2009-2015. Voor nitraat geldt de verleende derogatie echter tot 2010. Daarom zal worden bezien welke maatregelen voor de periode na 2009 moet worden overwogen. Het rijk formuleert hiervoor de kaders, en zal hierbij rekening houden met de ernst van het probleem, het niet verstoren van het gelijke speelveld, de draagkracht van de sector en de mate waarin al maatregelen worden genomen (Decembernota 2005, de beleidsbrief)

Rijksbeleid voor milieu

Op rijksniveau zijn voor de verschillende milieuthema's beleidsdoelen geformuleerd die hun doorwerking (zullen) hebben op de land- en tuinbouw. Voor de sector zelf levert dat een dilemma: het milieu levert veel kosten en beperkingen op, maar aan de andere kant kan een goed beheer het imago van de sector versterken zowel naar de markt als naar de samenleving. De belangrijkste milieu voor de landbouwsector zijn:

- Gewasbeschermingsbeleid: ondanks de sterke afname in het gebruik (50% in 15 jaar) is de gewenste situatie nog niet bereikt. Het streven is om in 2010 het gebruik met 95% te reduceren t.o.v. van 1998 (LNV, 2004). De aanpak loopt langs twee sporen. Ten eerste middels van het toelatings- en milieubeleid die zoveel mogelijk aansluit bij de Europese regels. Ten tweede middels een gezamenlijke aanpak van betrokken partijen gericht op geïntegreerde gewasbescherming, stimuleren van duurzaamheid in productieketens, en creëren van condities voor een duurzaam en effectief middelenpakket.
- Nieuw mestbeleid (zie EU Nitraatrichtlijn)
- Ammoniak en Stankbeleid: De uitstoot van ammoniak is voor Nederland vastgesteld op 128 miljoen kg in 2010. Het aandeel van de landbouw hierin is 114 miljoen kg. Dit doel lijkt haalbaar. Echter voor de bescherming van de natuur (tegen verzuring en vermisting) is een verdergaande emissiereductie noodzakelijk (LEI, 2005)
- Verdroging wordt mede veroorzaakt door de ontwatering en versnelde afwatering van landbouwgronden. Maatregelen in het kader van de reconstructie kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het antiverdrogingsbeleid (40% van het verdroogde areaal moet in 2010 hersteld zijn). Blauwe diensten die bijdragen aan een goede waterhuishouding, zoals waterberging, zouden structureel kunnen worden beloond. Dit biedt mogelijkheden voor agrariërs.

Rijksbeleid voor natuur

De belangrijkste natuurbeleidsthema's zijn de Ecologische Hoofdstructuur, soortenbeleid, groene ruimten en zoals eerder beschreven natte natuur (antiverdrogingsbeleid).

Een belangrijk deel van het natuurbeleid is gericht op het realiseren van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), een aangesloten netwerk van kwalitatief hoogwaardige natuurgebieden. Daartoe worden gebieden verworven, ingericht, aan beherende instanties overgedragen en beschermd. Hiervoor wordt circa 100.000 ha landbouw omgezet naar natuur en zal circa 50.000 ha aangemerkt worden als beheerslandbouw. Daarnaast zijn speciale beschermingszones aangewezen als Europese Vogel- en Habitatrichtlijngebieden.

Het soortenbeleid is bedoeld als aanvulling op het beleid voor bescherming en kwaliteitsverbetering van natuurgebieden. Bepaalde soorten zijn beschermd volgens de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn.

Ook buiten de natuurgebieden, in de groene ruimte, is er beleid om de natuur te ontwikkelen. Dat betreft het stimuleren van agrarisch en particulier natuurbeheer, zowel binnen als buiten de EHS. Verder is er beleid gericht op de bescherming van het landschap. Ook is er stimuleringsbeleid voor de groene gebieden rond de steden.

D - Sociaal culturele en demografische ontwikkelingen

Groei vraag naar niche producten: luxe-, gezonde- en gemaksvoding

Veranderingen in de bevolkingsopbouw en het toenemend inkomen gaan samen met veranderingen in levensstijl en voedselperceptie. Consumenten hebben meer geld te besteden, waardoor de vraag naar

bijzondere en luxe producten groeit. De consument besteedt steeds minder tijd aan de bereiding van voedsel, en de huishoudens zijn kleiner. Dit leidt tot een grotere vraag naar kleinere verpakkingen en gemakproducten. Een andere trend is de koppeling van voeding en gezondheid. Steeds meer consumenten besteden aandacht aan gezondheid. De voedingsindustrie speelt op deze trend in middels zogenaamde 'functional foods' (met extra vitaminen en mineralen). Deze trends worden samengevat als de drie 3 G's: Gemak (opkomst van kant-en-klaar maaltijden), Genieten (vraag naar producten met hoge kwaliteit) en Gezondheid (producten die gezond zijn als ook op producten die op een meer natuurlijke wijze zijn geproduceerd. Men verwacht dat de aandacht voor gezondheid nog verder zal toenemen (LEI, 2005).

Regionalisering

Bovengenoemde ontwikkelingen leidt ook tot de vraag naar producten die zich richten op kwaliteit, gemak, veiligheid, imago, productiewijze. Dit biedt mogelijkheden voor zogenaamde nichemarkten, zoals streekproducten en biologisch geproduceerde producten. Hieraan gerelateerd is de ontwikkeling van producten die verbonden zijn aan een bepaalde emotie (zoals streekeigen-producten). Zo kunnen ook de begeleidende waarden van landbouwproductie zoals rust, ruimte, contact met dieren en natuur worden vermarkt. Bij streekeigen producten zijn is de keten letterlijk toegankelijk, transparant en tastbaar (zie ook verbreding en verdieping). Ook supermarkten lijken meer belangstelling te krijgen voor streekproducten (LEI, 2005; LNV, 2005b).

Dierenwelzijn

De verschillende uitbraken van dierziekte hebben de discussie mede over dierenwelzijn opgevoerd. Het imago van de landbouw en met name de intensieve veehouderij vraagt permanente aandacht (LNV, 2005b). In de komende periode moet de legpluimveehouderij volledig overschakelen naar scharreelsystemen (2012) en de varkenshouderij naar groepshuisvesting voor dragende zeugen (2013). Deze omschakeling is al volop aan de gang en vraagt forse investeringen van de sector in gebouwen en inrichtingen. Met betrekking tot de legpluimveehouderij loopt Nederland hierin voorop, waardoor Nederland een voorsprong heeft ten opzichte van andere EU landen.

Acceptatie van Genetisch Gemodificeerde producten

Regelgeving over genetische gemodificeerde organismen zijn in Europese richtlijnen vastgelegd. De vergunningverlening ten aanzien van veldproeven is een verantwoordelijkheid van het ministerie van VROM, terwijl het ministerie van LNV verantwoordelijk is voor de beperking van de risico's voor de landbouw. Technisch is er veel mogelijk, maar de opvang van commerciële teelt van genetische gemodificeerde gewassen is nog beperkt. Vooral nog wordt de toepassing van GGO deels beperkt doordat maatschappelijke acceptatie ontbreekt.

Verweving van stad en land

Vierentwintig procent van de bebouwing in Nederland bevindt in het buitengebied. De bebouwing neemt duidelijk toe. Toenemende bebouwing betekent dat in het landelijk gebied meer niet-agrarische activiteiten gaan plaatsvinden, waarmee de betekenis van de landbouw als economische drager relatief vermindert. Daarnaast groeit de vraag naar ruimte voor recreatief groen, infrastructuur en waterbeheer, vooral in de nabijheid van grote steden. Er liggen hier kansen voor de landbouwsector om in te spelen op de verweving van stad en platteland.

E – Technologische ontwikkeling en innovaties

Nederland heeft altijd voorop gelopen met agrarische innovaties. De sector is in Europa toonaangevend. De ontwikkelingen met automatisering gaan verder. Daarnaast richten innovaties zich ondermeer op de vermindering van de belasting van het milieu en verbetering van het dierenwelzijn. Transformatie van een industriële naar een kennis en netwerkeconomie vindt ook plaats in de landbouwsector. Het bedenken van nieuwe producten, nieuwe marketingvormen en logistieke concepten is aan de orde van de dag (VROM, 2004; RPB, 2003).

Productiviteitsverhoging

In het verleden is de productiviteit verhoogd door meer te produceren met dezelfde productiemiddelen. Veel ontwikkelingen zijn gericht (geweest) op de vermindering van de arbeidskosten per eenheid product (mechanisering, automatisering en robotisering). Mede vanwege de milieudruk is de afgelopen jaren de aandacht meer uitgegaan naar besparing op de inputs (energie, kunstmest en bestrijdingsmiddelen) (Zie milieutechnologie).

Milieutechnologie

Ontwikkelingen zijn gericht op aspecten waarbij economie en ecologie hand in hand gaan. Bijvoorbeeld als het gaat op de besparing van grondstoffen: kunstmest, bestrijdingsmiddelen en energie. Een voorbeeld hiervan is de toepassing van technologie en ICT in de bioinformatica, energie en klimaatbeheersing (ondermeer in de Kas als energiebron en de gesloten kas). Een ander voorbeeld is de combinatie van technologie met levend materiaal, zoals de biologische ziekten- en plaagbestrijding. Nederlandse bedrijven lopen voorop bij de ontwikkeling en toepassing van biologische bestrijdingsmethoden.

Proces en productinnovaties

In de tuinbouw vinden regelmatig productinnovaties plaats, zoals de trostomaat, nieuwe kleuren paprika's, en talloze varianten op bloemen en planten. Ontwikkelingen op het gebied van conserveren van levensmiddelen maken het mogelijk om producten te leveren met een hoge voedingswaarde, een kortere bereidingstijd en goede kwaliteit ('gezond gemaksvodsel'). Zo sluiten ontwikkelingen in proces en productinnovatie aan bij de toenemende vraag naar gezondheidbevorderende producten.

Innovaties in de keten

Er ontstaan steeds meer verbindingen met sectoren en kennisgebieden buiten het eigenlijke agrarische cluster. Het betreft ondermeer verbindingen tussen de landbouwwetenschappen en life-sciences. Daarnaast is er een toename in het gebruik van hoogwaardige logistieke en ICT- systemen voor de besturing van (internationale) productieketens en de beheersing van informatiestromen (Stuurgroep Tuinbouwinnovatie, 2005).

Het benutten van hernieuwbare, groene grondstoffen is in opmars. Er worden mogelijkheden gezien voor een 'Bio-based economy' (speciale aandacht in de begroting LNV voor 2006). Ook binnen de industrie wordt steeds vaker nagedacht over het gebruik van bio-based (grond)stoffen voor niet-voedseltoepassingen. Bedrijven zien hier in toenemende mate marktniches en concurrentievoordeel, het.

Extra drijfveren zijn bovendien de hoge olieprijs en de trend naar duurzame oplossingen. Het benutten van het marktpotentieel van 'bio-based' toepassingen vraagt vaak om nieuwe ketenverbindingen.

F – Gevolgen van Klimaatverandering

Klimaatverandering heeft mogelijk zowel positieve als negatieve effecten op de landbouwproductie en de landbouweconomische situatie. De negatieve effecten zijn groter als extreme klimaatomstandigheden vaker voorkomen of langer aanhouden.

Mogelijke effecten zijn (Bresser et al., 2005);

- hogere, maar ook lagere opbrengst, wellicht een andere gewaskeuze,
- zaai- en oogstproblemen en glas- en gewasschade door extreme regen of hagel,
- oogstverliezen door insecten en schimmelplassen,
- nachtvorstschade vooral in de fruitteelt,
- niet gelijk oplopen van gewasontwikkeling en bestuiving door insecten,
- gevolgen van verzilting,
- een lagere energierekening in de glastuinbouw en een hogere in de veeteelt door de noodzaak van het koelen van stallen,
- minder gunstige productieomstandigheden in Zuid-Europa en mogelijk gunstiger in Noord-Europa.

Anticipatie op klimaatverandering kan risico's beperken en kansen vergroten. Piekafvoeren verhogen de behoefte aan waterbufferende en waterbergende functies. Dit kan de toegankelijkheid van het land voor bemesting, grondbewerking en weidegang voor vee beperken. Blauwe diensten bieden in dit opzicht ook kansen voor agrariërs.

Aandachtpunten voor trends en ontwikkelingen in de landbouw

De toekomstvisie Kiezen voor Landbouw (LNV, 2005b) geeft aan dat de agrarische sector gunstige uitgangspunten heeft om zich verder te ontwikkelen. De sector wordt echter wel geconfronteerd met sterk veranderende omstandigheden. Dit heeft vooral te maken met ontwikkelingen ten gevolge van globalisering, de hervormingen van het Europese landbouwbeleid, beperkingen van de fysieke- en milieuruimte, veranderende vraag uit de samenleving en technologische ontwikkelingen. Deze veranderende omstandigheden vragen dat de ondernemer strategische keuzes maakt.

Enkele aandachtspunten in de ontwikkelingen zijn:

- Het landbouwbeleid zal verder **liberaliseren**, de markt wordt nog bepalender.
- Technologische ontwikkelingen en **innovaties** kunnen bijdragen aan de Nederlandse concurrentiekracht en oplossingen bieden voor knelpunten.
- Door de toenemende diversiteit in behoeften zijn er kansen voor **nichemarkten**, zoals streekproducten. De organisatie en samenwerking kunnen hier nog in verbeterd worden.
- Verbeteringen in logistiek en transport zijn van groot belang voor de concurrentiepositie en duurzaamheid van ketens, en zijn daarom van invloed voor de primaire landbouwsector. Hiervan kan een grote impuls uitgaan van **de vorming van bedrijfsconcentraties**.
- De sector zal een steeds belangrijker worden in het aanbieden van **groene en blauwe diensten**, energie en diverse vormen van zorg en recreatie. De potentiële vraag naar deze producten en

diensten zijn in het dichtbevolkte Nederland groot, maar de betekenis ervan voor de inkomens van agrarisch ondernemers zijn nog relatief beperkt.

- De land- en tuinbouw moet **rekening houden met maatschappelijke voorkeuren**. Dit is vooral op het gebied van dierenwelzijn het geval, maar ook in de toepassing van nieuwe technologieën (gentechnologie) en de bijdrage van de landbouw aan de aantrekkelijkheid van het landelijk gebied. Er is een noodzaak om een nieuwe relatie op te bouwen met de samenleving.

5. Resultaat van de workshop

Tijdens de uitvoering van deze verkenning is een workshop georganiseerd. Het doel van deze workshop was om inzicht te krijgen in de belangrijkste trends en ontwikkelingen van de Limburgse landbouw en na te gaan wat de rol van de provincie daarin zou kunnen of moeten zijn. Voor deze workshop waren circa 15 personen uitgenodigd die werkzaam zijn in de landbouw, zoals ondernemers, onderzoekers, medewerkers van landbouworganisaties, en vertegenwoordigers van de 'agribusiness'. De deelnemers vertegenwoordigden de verschillende regio's en sectoren van Limburg. Ook waren enkele vertegenwoordigers van de provincie aanwezig.

In een brainstormsessie kon elke deelnemer aangeven wat voor hem of haar belangrijke trends en ontwikkelingen in de landbouw zijn. Vervolgens werden deze geclusterd en werden voor Limburg prioritaire trends en ontwikkelingen geformuleerd. Tabel 2 geeft het resultaat van deze brainstorm.

Door de deelnemers wordt aangegeven dat de workshop een eerste inventarisatie van ideeën heeft opgeleverd. Dit vraagt echter om een vervolg, waarin de ideeën nader worden geconcretiseerd. De deelnemers geven aan om over de volgende onderwerpen nader van gedachte te wisselen:

- faciliteren van clustervorming:
  - o infrastructuur
  - o passende randvoorwaarden (ruimte scheppen)
  - o kennis koppeling
  - o netwerken
  - o overleg met buitenland (internationale ketens)
- faciliteren van de brug tussen kennisinstellingen en bedrijfsleven (kennis),
- faciliteren van financieringsvormen om zo kansrijke projecten een duwtje in de rug te geven om de markt op te kunnen,
- Inspelen op ontwikkelingen in de markt,
- ondersteunen en inspelen op ondernemerschap door bijvoorbeeld de creativiteit van de ondernemer aan te spreken (geen subsidies die creativiteit van de ondernemer remmen),
- het opzetten en beheren van een gegevensbestand met informatie over de het gehele agrocluster.

Tabel 2: Resultaten van de workshop: belangrijke trends en ontwikkelingen in de Limburgse landbouw. De vetgedrukte teksten geven de prioritaire trends en ontwikkelingen aan.

Trends en ontwikkelingen	enkele 'keywords':
Schaalvergroting	<ul style="list-style-type: none"> daling van het aantal bedrijven, grotere bedrijven (zowel fysiek als economisch), intensivering van productie
Intensivering	
Ketenontwikkeling	
(regionale) clustering van bedrijven en concentratiegebieden	<ul style="list-style-type: none"> samenwerking in de productieketen, ketenefficiëntie, belang van de mogelijkheden van tracking en tracing, logistiek en transport clustering van bedrijven, mogelijkheden voor samenwerking, infrastructuur en logistiek
Kennis en Innovatie	<ul style="list-style-type: none"> versterking kennisoverdracht (Link onderzoek – ondernemers), kennisuitwisseling, vraaggericht onderzoek
Markt	
Verbreiding en verdieping	<ul style="list-style-type: none"> druk om steeds meer marktgericht te produceren, wijzigingen in de markt. De Nederlandse thuishmarkt kent (kwantitatief) beperkte groei, aard van de (thuis)marktvraag wijzigt speciaalproducten, gezonde voeding andere activiteiten van agrariërs om extra inkomsten te verwerven, niche producten, streekeigen productie, agrotourisme, groene blauwe diensten, en andere economische activiteiten
Beheerfunctie van de landbouw (natuur water landschap)	<ul style="list-style-type: none"> belang van de beheersfunctie van de landbouw wordt steeds meer onderschreven, maar er zijn nog geen duurzame structurele vergoedingen voor alle vormen beschikbaar. Wel zijn er middelen beschikbaar voor landbouwgebieden in de EHS.
Maatschappij en Samenleving	<ul style="list-style-type: none"> belang van een goede relatie met de samenleving, consumentenmarkt, veranderingen in levensstijl en voedselperceptie, nieuwe wensen van de omgeving, diercrisis en dierwelzijn, vraag om transparante productie
Energie en water	<ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen in Europees en nationaal beleid (energie en klimaat, WB21, nitraatrichtlijn en KRW), kansen voor verbreding van activiteiten door agrarische ondernemers (biomassa, energieproductie, blauwe diensten), kansen voor samenwerking (clustervorming, infrastructuur)
Europa	<ul style="list-style-type: none"> hervormingen gemeenschappelijk landbouwbeleid, afbouw productiesteun, introductie inkomenssteun, nieuwe lidstaten, concurrentie én nieuwe markten
Globalisering	<ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen op de wereldmarkt, nieuwe landen waar sterk in ontwikkeling is (Thailand, Brazilië), liberalisering

6. Rol van de provincie in prioritaire trends en ontwikkelingen

In het vorige hoofdstuk zijn een aantal prioritaire trends en ontwikkelingen die in de Limburgse landbouw spelen naar voren gebracht; dit zijn schaalvergroting, clustervorming en ketenontwikkeling, en kennis en innovatie. Deze trends en ontwikkelingen worden ook in de toekomstvisie Kiezen voor Landbouw (LNV, 2005b) beschreven. Andere in deze nota beschreven trends en ontwikkelingen die we hier onder de aandacht willen brengen zijn; verbreding en verdieping (waarbij ook aandacht voor de beheersfunctie van de landbouw voor natuur en landschap), duurzame productie en ondernemerschap. In dit hoofdstuk zullen we deze ontwikkelingen nader toelichten door stil te staan bij wat speelt er, welk provinciaal beleid hierop wordt gevoerd, en wat de rol van de provincie is.

Allereerst wordt een korte schets gegeven van de hoofdlijnen van het provinciale landbouwbeleid en de rol van de provincie.

6.1. Algemeen

Provinciaal landbouwbeleid

In het POL (2001) heeft de provincie een koers uitgezet naar een marktgestuurde en omgevingsbewuste landbouw. De provincie wil met deze koers de economische positie van de landbouw behouden en versterken. Daarnaast wil de provincie de maatschappelijke betekenis van de landbouw voor de kwaliteit van zijn omgeving herstellen en verdiepen. Hiervoor is een concurrerende, duurzame en veilige land- en tuinbouw noodzakelijk die kan inspelen op maatschappelijke wensen en landschappelijke, milieuhygiënische en ruimtelijke voorwaarden. Voor de niet-grondgebonden landbouw (intensieve veehouderij en glastuinbouw) streven wij naar herstructurering en concentratie. Onze koers die ook wordt onderschreven in de toekomstvisie 'Kiezen voor landbouw' (LNV, 2005b) begint zijn vruchten af te werpen. De belangrijkste doelstellingen zijn:

- verbetering van de ruimtelijke structuur van de landbouw;
- versterken van de kennis- en innovatiestructuur in de landbouw, zowel in de verticale kolom (productieketen, agrofoodketen) als in de horizontale kolom (verbreding);
- omgevingsbeheer, waarbij de aandacht sterk is gericht op realisatie van multifunctioneel grondgebruik en duurzame bedrijfsvoering .

Rol van de provincie in Landbouw

De rol van de provincie is de laatste jaren veranderd. De Provincie richt zich meer en meer op het stimuleren en ruimte bieden aan initiatieven van agrarische ondernemers. Dat vraagt een interactieve benadering, waarbij wij een stimulerende en ontwikkelinggerichte rol vervullen. Hieraan wordt invulling gegeven door:

- het opzoeken van de dynamiek in de markt/regio die aansluit bij provinciale doelen;
- het helpen bijeenbrengen van deelnemers om de gewenste ontwikkelingen tot uitvoer te brengen;
- het faciliteren van gewenste ontwikkelingen, zo nodig door beleidsruimte te realiseren; en
- het zo nodig risicodragend deelnemen in financieringsconstructies.

Hierbij doet de provincie een beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de (agrarische) ondernemer en burger. Vanuit de bevoegdheden op het gebied van natuur, milieu en ruimtelijke ordening scheidt de provincie condities en randvoorwaarden zodat de landbouw ook kan bijdragen aan het herstel en

verbeteren van de omgevingskwaliteiten. Wij doen dat via een vijftal instrumentele lijnen (Provincie Limburg, 2005a):

- Verbinden en verleiden: wij zoeken partijen op en brengen die bij elkaar;
- Beleidsruimte bieden: goede initiatieven mogelijk maken door ontwikkelingsplanologie, BOM+
- Kennis inbrengen en (doen) ontwikkelen;
- Grond: grondverwerving, kennis van de grondmarkt (zie nota
- Geld: minder traditionele subsidies, meer risicodragend deelnemen, revolving budgetten, VORM

De veranderende rol van de provincie is ook een gevolg decentralisatie van een aantal taken en verantwoordelijkheden. Hierdoor krijgen provincies naast andere bevoegdheden ook andere en flexibelere instrumenten om vorm te geven aan de nieuwe rol. De twee belangrijkste ontwikkelingen hierbij zijn de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) en de Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG) en daarmee samenhangend de wettelijke regeling van het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) (Provincie Limburg, 2005a)

Gebiedsgerichte aanpak

Afgelopen jaren heeft de provincie via de gebiedsgerichte benadering in het kader van de Reconstructie Noord- en Midden-Limburg en Vitaal Platteland Zuid-Limburg sterk ingezet de organisatie van de uitvoering, kort gezegd 'Platteland in Uitvoering'. Belangrijke doelen zijn geformuleerd voor natuur, water en duurzame landbouw. Het merendeel van deze doelen zijn gericht op functieverandering (bijvoorbeeld realisering van natuur) en functieversterking (bijvoorbeeld verbetering landbouwstructuur). In de gebieden is veelal sprake van meerdere problemen. Dit vraagt om een integrale gebiedsuitwerking, gevolgd door (deels) integrale uitvoering van maatregelen.

Voor de realisatie en instandhouding van groene waarden in plattelandsgebieden (buiten de EHS en POG gebieden) loopt onder andere via de aanleg en onderhoud van landschapselementen, soortenbeheer en kavelrandbeheer. De provincie heeft hierin een regierol en is deels subsidie verstrekker.

6.2. Prioritaire trends en ontwikkelingen

1. Schaalvergroting

Wat speelt er:

Er is sprake van een forse afname van het aantal landbouwbedrijven. Een bijkomend effect is dat veel agrarische bedrijven hun actieve landbouwfunctie verliezen, waardoor onder meer de bedrijfsgebouwen een andere bestemming krijgen. De overblijvende bedrijven nemen in fysieke en/of als in economische zin toe (intensivering). Dit is een ontwikkeling die al decennia speelt, en ook in de komende jaren nog in hoog tempo zich zal voortzetten.

Provinciaal beleid:

Het provinciale beleid richt zich onder meer op;

- **Versterking van de ruimtelijke structuur van de landbouw.** Hierbij wordt onderscheid gemaakt voor de grondgebonden-, multifunctionele landbouw, de intensieve veehouderij en de overige niet-grondgebonden landbouw (glastuinbouw, champignonenteelt, containerteelt van de boomkwekerij).
- **Vrijkomende agrarische bebouwing** Door benutting van voormalige agrarische bebouwing kan kapitaalsvernietiging worden voorkomen (Ruimte voor Ruimte). Ook de leefbaarheid van het

platteland kan gediend zijn met het benutten van deze bebouwing. Belangrijke voorwaarde is dat door de benutting van deze bebouwing geen negatieve invloed wordt uitgeoefend op onder andere de ontwikkelingsmogelijkheden van de aanwezige agrarische bedrijven.

Rol provincie:

De rol die de provincie hierin speelt is o.a.;

- het aanwijzen van duurzame ontwikkelingslocaties voor de intensieve veehouderij en de glastuinbouw, en daarbij
- ruimte voor ontwikkeling bieden door passende randvoorwaarden te scheppen,
- het stimuleren en ondersteunen van de opzet en uitvoering van integrale projecten gericht op integrale herverkaveling, via de gebiedenaanpak
- vermindering van het aantal dislocaties door met bedrijven met meerdere locaties in gesprek te gaan en gemeenten daarbij te ondersteunen.

2. Clustervorming en ketensamenwerking

Wat speelt er:

Clustervorming is gerelateerd aan de hiervoor beschreven ontwikkeling schaalvergroting, en het (deels) nationale beleid gericht op concentratie (zie Nota Ruimte (VROM, 2004a)). Belangrijke ontwikkelingen op dit gebied spelen binnen de agro-food en nutrition sectoren rondom Venlo. Deze ontwikkelingen strekken zich uit over een groot gebied van Noord-Limburg, Zuidoost Brabant en het aangrenzende gebied van NoordRhein-Westfalen. Dit gebied heeft een goede ligging ten opzichte van de markt (Zuidoost Nederland en het Ruhrgebied). Het omvat concentratiegebieden van glastuinbouw en intensieve veehouderij, en het heeft een goede logistieke infrastructuur (Veiling ZON Freshpark en Tradeport). Er is sprake van clustering en samenwerking van de complete tuinbouwketen met ondernemers, onderzoek en onderwijs.

Provinciaal beleid:

In het POL (2001) is ten aanzien van de intensieve veehouderij en de glastuinbouw opgenomen dat wordt ingezet op concentratie. Dit beleid is het Reconstructieplan (Provincie Limburg, 2004) nader uitgewerkt. Voor de intensieve veehouderij zijn landbouwontwikkelingsgebieden aangewezen waar de intensieve veehouderij duurzame ontwikkelingsmogelijkheden krijgt. Voor de glastuinbouw wordt ingezet op concentratie en herstructurering. Onderdeel hiervan zijn de projectvestigingslocaties Siberië en Californië en de concentratiegebieden glastuinbouw. In het nieuwe POL zal ruimschoots aandacht worden besteed aan Greenport Venlo. Waarbij de provincie streeft naar een economische impuls, innovatie en een hogere omzet voor de sectoren agri-nutrition, food en fresh en logistiek.

Rol provincie:

Zie hiervoor ook de rol van de provincie zoals beschreven bij 1. Schaalvergroting.

Bij het ondersteunen van clustervorming richt de provincie op:

- organisatie van een goede infrastructuur,
- ruimte voor ontwikkeling door passende randvoorwaarden te scheppen
- opzetten en ondersteunen van netwerken
- overleg met buitenland (voor wat betreft internationale ketens)

De provincie zet voor Greenport Venlo in op een programmatische samenwerking met ondernemers, onderwijs- en onderzoeksinstituten en overheden. De provincie richt zich op het effectief organiseren

van (delen van) ketens en netwerken, het tegelijkertijd inzetten van werkkapitaal, en het wegzetten van aanjaaggeld voor kansrijke en cruciale projecten (sleutelprojecten).

3. Kennis en Innovatie

Wat speelt er:

Kennis en innovatie wordt gezien als een belangrijke succesfactor voor een concurrerende en duurzame agro-foodcluster. Hierbij wordt ingezet op het versterken en ondersteunen van ondernemerschap en het genereren van kennis die antwoorden geeft op de problemen van de toekomst (LNV, 2005b). Dit vraagt om samenwerking en krachtenbundeling tussen bedrijfsleven, kennisinstellingen (onderzoek en onderwijs) en overheid. Vertrekpunten daarbij zijn enerzijds het versterken en ondersteunen van het ondernemerschap en anderzijds het genereren van kennis die antwoorden geeft op de problemen van de toekomst, en de toegankelijkheid van deze kennis.

Provinciaal beleid:

Het provinciale beleid is er op gericht om de kennis- en innovatiestructuur van de landbouw te verbeteren, zowel in de verticale kolom (productie- en agrofoodketen), als in de horizontale kolom (verbreding).

Wij streven naar een verdere uitbouw van het kennis- en innovatienetwerk Agrofood Community Zuidoost-Nederland. Die is nodig om invulling te geven aan de topprioriteit: het genereren en combineren van 'denkkracht' in de regio. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de synergie tussen de Technologische Topregio Zuidoost-Nederland en de agrofood-business in deze regio (zie ook Versnellingsagenda 2005; Provincie Limburg, 2005c).

Rol van de provincie:

De provincie vervult een stimulerende en faciliterende rol en beweegt andere deelnemers om samen invulling te geven aan een zo compleet mogelijke nieuwe kennisinfrastructuur in de regio (incl. het aangrenzende buitenland). De provincie opereert actief in het netwerk en geeft steun daar waar nodig.

Deze rol heeft al tot verschillende interessante ontwikkelingen geleid. Binnen het agrofood-cluster Zuidoost-Nederland hebben bedrijfsleven, kennisinstellingen en overheid afgelopen jaren stappen gezet op weg naar deze nieuwe vormen van samenwerking en krachtenbundeling. Dit heeft geleid tot de ontwikkeling van Agrofood Community (netwerkontwikkeling), KnowHouse (kennismakelaar), Innovatiecentrum Gezonde Voeding (koppeling van bestaande en nieuwe kennis op gebied van gezonde voeding) en de Floriade 2012 (etalen van de sector).

Gedreven vanuit de marktontwikkelingen dienen zich in snel tempo nieuwe initiatieven aan, die een voedingsbodem vormen voor innovatieve ontwikkelingen in de regio. De provincie ondersteunt en begeleidt hierin vernieuwende sleutelprojecten. Dit is nog eens extra onderstreept in de Versnellingsagenda 2005.

Enkele aandachtspunten voor de provincie hierin zijn:

Greenport Venlo (focus op de verticale kolom)

Greenports staan voor de uitdaging sneller en effectiever te innoveren dan de concurrent, internationaal de leidende positie te waarborgen als service-provider en regisseur van productstromen en de

vooraanstaande positie van de primaire productie aan Nederland te binden met meerwaarde voor de maatschappij (Stuurgroep Tuinbouwinnovatie, 2005).

Regiobeleving en beheer van Zuid-Limburg (focus op de horizontale kolom)

In Zuid-Limburg zal de verbetering van de kennis- en innovatiestructuur van de landbouw ook worden ingezet met als neven doel het beheer van het Zuid-Limburgse (stads)landschap. Het is daarbij de uitdaging om in te spelen op de emotie en eigenheid van de individuele consument (gezondheid en welbevinden (genieten en gemak)) door innovatie van producten, service en maatwerk.

4. Verbreding en verdieping en beheersfunctie landbouw

Wat speelt er:

a. Verbreding en verdieping

Door multifunctioneel gebruik van het landelijke gebied wordt de kwaliteit en de leefbaarheid vergroot. Agrarische bedrijven leveren hier een belangrijke input voor. Verbrede bedrijven, ofwel bedrijven met nevenactiviteiten, komen relatief meer voor in gebieden met waardevolle landschappen en veel verblijfsrecreatie (CBS, landbouwtellingen 2003). Limburg telt het hoogste percentage bedrijven met verbredingsactiviteiten (Provincie Limburg, 2006).

In Zuid-Limburg is verbreding van belang voor het behalen van een meerwaarde van de producten. In dit gebied zijn de bedrijven in algemeen kleinschalig en zijn de productieomstandigheden van de landbouw moeilijker (door onder meer reliëf, erosie en het kleinschalige landschap). Over de effecten van verbreding en verdieping op het inkomen van de individuele ondernemer zijn niet veel gegevens beschikbaar. Van der Ploeg (2002) geeft aan dat de inkomens per bedrijf sterk kunnen variëren van nauwelijks €1000 voor beheer van natuur tot €36000 voor nieuwe economische activiteiten.

Verbredings- en verdiepingsactiviteiten spelen ook een rol in de 'regiobeleving' door ondermeer de productie en verkoop van streekproducten, het beheer van de natuurlijke omgeving (beekdalen, meidoornhagen, fruitbomen, en open plateaus) en de bebouwde omgeving (karakteristieke boerderijen). Regiobeleving is van belang voor toerisme en recreatie. Een versterkte regiobeleving biedt echter ook kansen voor de landbouw om (verbredings)activiteiten economisch verantwoord uit te bouwen (bijvoorbeeld vergrote afzet van streekproducten). Een studie van ABN-Amro (2005) beschrijft deze ontwikkelingskansen als het cluster 'Levenslust', waarbij de bedrijvigheid binnen en tussen de sectoren toerisme, recreatie, agrofood en zorg gecombineerd worden. ABN-Amro (2005) wijst hierbij op de groeiende markt voor 'haute cuisine' restaurants en de mogelijkheden die dat biedt voor de regionale agrifood sector. Daarnaast wordt gewezen op de afzetmogelijkheden van agrarische ondernemingen bij zorghotel, vanwege de Limburgse focus op gezonde voeding.

Voor de (door-)ontwikkeling van de regiobeleving is een goed en herkenbaar imago en regiogebondenheid van belang (onder meer door streekproducten, landschapsbeheer, etc). Hiervoor is samenwerking van partijen uit verschillende sectoren nodig.

Er liggen hier nog verschillende uitdagingen:

- de verschillende verbredingsectoren kennen elkaar nog onvoldoende. Het is van belang bruggen te slaan en bestaande initiatieven met elkaar te verbinden en het aanbod van diensten te bundelen.
- voor een versterkt regio beleving is niet alleen inzet van de overheid (provincie) nodig, maar vraagt om een eigen verantwoordelijkheid van ondernemers, investeerders en inwoners

- er zijn mogelijk knelpunten in de regelgeving/ruimtelijk beleid voor de uitbouw van nieuwe activiteiten op het bedrijf
- er is een verdere professionalisering van de verbrede landbouw gewenst

b. Beheersfunctie Landbouw

Zoals eerder is aangegeven is de landbouw is een belangrijke beheerder van het landelijk gebied. De meerwaarde van het landschap voor toerisme en recreatie is voor een groot deel afkomstig van de invloed van de landbouw op het landschap. Een aandachtspunt voor het beheersfunctie van de landbouw is de vergoeding van groen-blauwe diensten voor de agrariër.

Groene en blauwe diensten zijn werkzaamheden dop het gebied van natuur, water, landschap (inclusief cultuurhistorie) die de kwaliteit en toegankelijkheid van het landelijk gebied verhogen, en meer inhouden dan wat wettelijk al verplicht is. Groene en blauwe diensten kunnen tegen betaling worden verricht door agrarische ondernemers, en kunnen zo een extra inkomensbron beteken. Omdat de overheid niet zonder meer staatsteun mag geven aan ondernemers, moeten vergoedingen voor groen-blauwe diensten worden goedgekeurd door de Europese Commissie. Momenteel wordt in samenwerking met rijk en provincie een catalogus opgesteld met daarin een totaalijst van de door de EC goedgekeurde maatregelen. Indien de EC de catalogus goedkeurt kan per 1 januari 2007 de maatregelen worden toegepast. De catalogus kan jaarlijks worden aangepast. De catalogus is echter nog geen subsidieregeling, maar biedt een basis om op regionaal (provinciaal) niveau een subsidieregeling uit te werken. De catalogus zelf biedt ook geen financiële vergoeding. De provincie en betrokken actoren zullen zelf op zoek moeten gaan naar financieringsvormen.

Provinciaal beleid:

a. Verbreding en verdieping

De provincie wil de regiobeleving versterken. Dit is ook van belang voor toerisme en recreatie. Een versterkte regiobeleving biedt echter ook kansen voor de landbouw om (verbredings)activiteiten economisch verantwoord uit te bouwen (bijvoorbeeld vergrote afzet van streekproducten). Het biedt voor de landbouw perspectief, vooral gericht op een nichemarkt, maar niet vanzelfsprekend voor de gehele economische positie van de grondgebonden landbouw.

Voor de (door-)ontwikkeling van de regiobeleving is een goed en herkenbaar imago en regiogebondenheid van belang (onder meer door streekproducten, landschapsbeheer, etc). Hiervoor is samenwerking van partijen uit verschillende sectoren nodig (onder meer cultuur, recreatie en toerisme, media, zorg, natuur en landschap en grondgebonden landbouw)

Voor Noord- en Midden-Limburg zet de provincie zich in voor de ontwikkeling van nieuwe verdiepings- en verbredingsconcepten. In Zuid-Limburg zet de provincie zich middels de verbetering van kennis en innovatiestructuur van de landbouw in op het beheer van het Zuid-Limburgse landschap. Het gaat hier onder meer om samenwerking binnen en buiten de sector, ondernemerschap, teelt- en productvernieuwing (Provincie Limburg, 2005b).

b. Beheersfunctie landbouw

Verbetering ruimtelijke structuur

De provincie zet zich in Noord- en Midden Limburg in voor de verbetering van de ruimtelijke structuur van de natuurlandbouw, grondgebonden landbouw en multifunctionele landbouw, en voor Zuid-Limburg in op vergroting van het multifunctioneel grondgebruik op hellingen en beekdalen.

Multifunctionele landbouw is landbouw met grongebonden nevenactiviteiten zoals landschapsbeheer, streekeigenproducten, recreatie, waterberging en de teelt van biomassa.

Groene en blauwe diensten

De provincie zet zich in voor een structurele financiering en organisatie voor zowel groene als blauwe diensten. Uitgangspunt voor een aanpak vormt een vraaggerichte benadering, d.w.z. de vraag naar beheer. De landbouw kan zodoende als uitvoerder van het beheer (dienstverlener) tegen een reële vergoeding inkomen verwerven. Inzet is een zo efficiënt mogelijke aanwending van (financiële) middelen.

Rol van provincie:

a. Verbreding en verdieping

De provincie vervult een initiërende en stimulerende rol, gericht op samenwerking en het ondersteunen en mogelijk maken van relevante projecten. Enkele aandachtspunten hierin zijn:

- het faciliteren van regionale strategische samenwerkingsbijeenkomsten gericht op het creëren van nieuwe kansen (zie ook 4. Kennis en innovatie)
- het stimuleren van kennis- en ervaringsuitwisseling tussen landbouw en andere sectoren over innovatie, landschapskwaliteit, streekproducten en marketing
- het ondersteunen van Product-Markt-Combinaties (zowel in de initiatie als in de uitwerkingsfase)
- het ondersteunen van koepelfuncties die nodig zijn voor een 'Regiobeleving', zoals imagovorming, PR en communicatie, Ikwaliteitsmanagement en – ontwikkeling.

Het is belangrijk dat hierbij sterk wordt ingezet op samenwerking en bundeling van krachten en initiatieven, om zo tot een duidelijk en gebiedsherkenbaar aanbod te komen van verschillende diensten.

Zie voor verbetering ruimtelijke structuur de eerder beschreven rol van de provincie bij 1.

Schaalvergroting.

b. Groene en blauwe diensten

De provincie levert een bijdrage in (faciliteert) de totstandkoming van een duurzame en structurele vergoeding van groen-blauwe diensten. Daartoe zal een subsidieregeling worden opgesteld op basis van de Catalogus groen-blauwe diensten. De provincie zet zich daarbij in voor een zo efficiënt mogelijke aanwending van beschikbare (financiële) middelen. De rol van de provincie hierin is ondermeer

- lobbyen om inspraak te hebben in de manier waarop inkomenstoelagen vanuit de EU zullen worden verdeeld
- het faciliteren bij het genereren van nieuwe (financiële) middelen
- het opzetten van pilots (zoals bijvoorbeeld Pilot voor groen-blauwe diensten Gulpen-Wittern) om de mogelijkheden na te gaan van alternatieve financieringsvormen

Ook hier is het van belang om met de betrokken actoren samen te werken, en vanuit een breed draagvlak te komen tot een solide instrumentatie voor groen-blauw beheer van multifunctioneel landbouwgebied. Om dit te realiseren is creativiteit, stevige organisatie, inzicht in financiële en fiscale mogelijkheden, inhoudelijk kennis en een goede procedure van groot belang.

Bij de behandeling van het voorstel Herijking Plan van Aanpak Zuid-Limburg Vitaal Platteland is toegezegd om een discussienotitie op te stellen over het spanningsveld tussen enerzijds de afnemende positie van de landbouw in Zuid-Limburg en anderzijds de rol van de landbouw in duurzaam beheer en ontwikkeling van de kwaliteit van het Zuid-Limburgse landschap. Dit zal in 2006 worden opgepakt.

5. Duurzame productie

Wat speelt er:

De landbouw is als geen andere economische activiteit zo verbonden met zijn (natuurlijke) omgeving. Bodem, water en zonlicht zijn de primaire productiefactoren. De landbouw draagt echter ook in belangrijke mate bij aan de belasting van het milieu. De afgelopen jaren heeft de landbouw veel maatregelen getroffen om tot duurzamere productie te komen. De landbouw wordt echter nog steeds geconfronteerd om de belasting van het milieu te verminderen (o.a. door Europese en nationale regelgeving). Aandachtpunten hierin zijn de ontwikkelingen rondom de Nitraatrichtlijn en de Kaderrichtlijn Water (met onder meer aandacht voor nitraat en bestrijdingsmiddelen) en het energie en klimaatbeleid. Op het gebied van de productie van duurzame energie en brandstoffen zijn er ook in de landbouw een groot aantal initiatieven, die op enigerlei wijze een beroep doen op ondersteuning van de provincie. Er ontbreekt echter een duidelijk kader en focus waarop dergelijke initiatieven kunnen worden getoetst of ondersteund. Deze ontwikkelingen zullen ook in het licht bezien moeten worden van de ontwikkelingen rondom biobased economie. Dit vraagt om onderlinge samenhang van verschillende beleidsterreinen (landbouw, energie, industrie, etc).

Provinciaal beleid:

Het herstellen en verdiepen van de bijdrage van de landbouw voor de kwaliteit van zijn omgeving is een belangrijke doelstelling in de ambitie die de provincie heeft voor de landbouw. Deze ambitie wil de provincie realiseren langs verschillende doelstellingen; deze zijn

- verbeteren van de ruimtelijke structuur van de landbouw.
- versterken van de kennis- en innovatiestructuur
- omgevingsbeheer, waarbij de aandacht sterk is gericht op realisatie van multifunctioneel grondgebruik en duurzame bedrijfsvoering

Op het gebied van water en de problematiek rond nitraat en gewasbescherming sluit de provincie aan bij het landelijke beleid (Mestbeleid en Nota Duurzame Gewasbescherming). De noodzaak en mogelijkheden voor aanvullend regionaal beleid zullen in het traject van de Kaderrichtlijn water nader worden beschouwd.

De provincie wil een bijdrage leveren aan de rijksdoelstelling voor het klimaatbeleid en streeft ernaar dat in 2010 5% van het totale energiegebruik in Limburg opgewekt wordt door de inzet van duurzame bronnen. Hierbij is biomassa veruit de belangrijkste bron. Momenteel worden de eerste stappen gezet voor het opstellen van een Actieplan Biomassa.

Rol van de provincie:

- Zie hiervoor ook de rol van de provincie zoals beschreven bij alle voortgaande onderwerpen
- De provincie wil het sluiten van kringlopen (energie, water en mineralen) op regionaal niveau stimuleren en waar nodig ondersteunen. Op het gebied van mest be- en verwerking wijst de provincie mogelijke locaties hiervoor aan. De provincie verbindt initiatieven (netwerkontwikkeling) en adviseert bij procedures. Een project dat in dit kader in de belangstelling staat (ook vanuit het rijk) is het Nieuwe Gemengde bedrijf. De provincie biedt ruimte waar mogelijk en ondersteunt een snelle en effectieve vergunningverlening.
- **Energie** De provincie voert onderzoek uit naar de mogelijkheden voor duurzame energieopwekking en energiebesparing en brengt kansrijke concepten hiervoor in beeld. Voor de landbouw wordt hierin ingezet op energiebesparing in en energievoorziening door de glastuinbouw, waarbij de aandacht in eerste instantie uit gaat naar de projectvestigingsgebieden Californië en Siberië. Als

gebiedsregisseur wil de provincie initiatieven voor kleinschalige biomassacentrales faciliteren. Haar rol is daarbij vooral het bijeenbrengen van partijen om zo vraag en aanbod van lokale biomassa te verenigen.

- De provincie zet in op multifunctioneel grondgebruik dat tot verbetering leidt van het bodemleven en de biodiversiteit in het agrarische cultuurlandschap. De provincie richt zich daarbij op het opzetten van (en financiering vinden voor) pilots voor de vergroting van agro-biodiversiteit. In deze pilots zal nagegaan worden wat de effectiviteit van de aanpak voor milieu en economie. Opschaling van de pilot wordt gefaciliteerd als daar vraag voor is.

6. Ondernemerschap

Wat speelt er:

Zoals in de toekomstvisie 'Kiezen voor Landbouw' staat verwoord, wordt door het rijk de verantwoordelijkheid gelegd bij de ondernemers en burgers. De overheid schept daarbij condities en randvoorwaarde. Deze rol heeft de provincie als eerder onderschreven, en opgepakt.

Ondernemers zullen erop aangesproken worden dat ze een keuze moeten maken. Daarbij wordt gewezen op het feit dat er een perspectief voor de landbouw in Limburg is, maar dat de overheid de ondernemers niet meer bij de hand neemt. Er moet een keuze worden gemaakt; "groter, beter, anders of (op tijd) stoppen" zo gaf Minister Veerman aan in zijn presentatie op 7 december jl in het MECC (De Limburger, 2005). Het zijn de ondernemers, die de beslissing nemen om al of niet door te gaan met hun type van bedrijf in een bepaald gebied. De overheid kan en moet echter wel zijn visie uitdragen over de meest kansrijke gebieden. Als belangrijkste strategieën voor ondernemers worden onderscheiden; kostprijsverlaging, speciaalproducten, afzetkanaalgericht of speciale relaties (huisverkoop, retail etc), samenwerken en verbreding (groen/blauwe diensten, zorg, paarden, etc.)

In de provincie Noord-Brabant is een organisatiestructuur met een kapitaalfonds opgezet waardoor nieuwe kansrijke initiatieven (innovaties) die kansen bieden voor economische vernieuwing van het Brabantse platteland. Het kapitaalfonds van Agro & Co kan veelbelovende initiatieven (mee)financieren door risicodragend kapitaal te verstrekken.

Provinciaal beleid:

Het beleid van de provincie is erop gericht de versterking van het ondernemerschap (o.a. door kennis en innovatie) als ook op het bieden van duidelijkheid waar ontwikkelingsmogelijkheden zijn door het aanwijzen van ontwikkelingslocaties (zie eerder beschreven ontwikkelingen)

Rol van de provincie:

- De provincie wijst ondernemers erop dat zij een eigen verantwoordelijkheid hebben bij het maken van een strategische keuze.
- De provincie biedt (financiële) ondersteuning van ondernemers bij het opstellen en uitwerken van strategische plannen. De provincie kan indien nodig experimenteerruimte bieden.
- De provincie kan een bijdrage leveren aan de opzet van een instrument ter ondersteuning van risicodragende investeringen voor agro-innovatie. Met behulp van dit instrument kan de provincie het op de markt brengen van innovaties verbeteren. Voorbeeld van zo'n instrument is het door Agro en Co (in opdracht van de SLTO) ontwikkelde kapitaalfonds voor innovatieve ideeën in Noord-Brabant
- Zie daarnaast ook de rol van de provincie zoals beschreven bij bovenstaande ontwikkelingen.

7. Conclusies en aanbevelingen

De belangrijkste trends en ontwikkelingen in de (Limburgse) landbouw spelen op het gebied van;

- schaalvergroting
- clustervorming en ketensamenwerking
- kennis en innovatie
- verbreding en verdieping (met aandacht voor de beheersfunctie voor natuur en landschap)
- duurzame landbouwproductie
- belang van goed ondernemerschap

In deze trends en ontwikkeling kan de provincie op verschillende manieren een rol spelen, deze zijn in het voorgaande hoofdstuk uitgebreid toegelicht.

De provincie legt voor de realisatie van haar doelen het accent op de uitvoering. De provincie richt zich daarbij niet op het achteraf toetsen van ontwikkelingen, maar op het stimuleren en initiëren van gewenste ontwikkelingen. Met deze stimulerende en ontwikkelinggerichte rol streeft de provincie naar een landbouw die kan bijdragen aan de economie en de leefbaarheid van het platteland. Vanuit haar bevoegdheden op het gebied van natuur, milieu en ruimtelijke ordening schept de provincie condities en randvoorwaarden zodat de landbouw ook kan bijdragen aan het herstel en verbeteren van de omgevingskwaliteiten. Concreet betekent dit dat de provincie

- een beroep doet op de eigen verantwoordelijkheid van de (agrarische) ondernemer en burger (belang van goed ondernemerschap),
- partijen opzoekt en deze bij elkaar brengt (netwerkontwikkeling),
- beleidsruimte biedt. De toepassing van bijvoorbeeld het instrument BOM+ laat zien dat er grenzen in de maatvoering kunnen worden opgerekt zolang daar een passende tegenprestatie voor wordt geleverd,
- meedenkt om het beleid ook uitvoerbaar te maken. De provincie wil graag in een vroeg stadium van de ideeën betrokken worden, zodat nagegaan kan worden wat de mogelijkheden zijn,
- samen naar oplossingen zoekt: de rol van de provincie is push én pull, samen met alle betrokken actoren,
- dit ook middels een gebiedgerichte aanpak oppakt.

Voor de uitvoering van het beleid zijn in het POL speerpunten geformuleerd, deze richten zich op de belangrijkste trends en ontwikkelingen in de landbouw.

- 1 Greenport Venlo
- 2 Regiobeleving
- 3 Kennis en Innovatie
- 4 Verbetering ruimtelijke structuur
- 5 Groene-blauwe diensten
- 6 Duurzame productie

Voor een aantal van deze speerpunten is al een belangrijk fundament gelegd en die tot een duidelijk resultaat hebben geleid. Dit geldt met name voor de inspanningen op het gebied van kennis en innovatie en de ontwikkeling van Greenport Venlo. Ook voor de verbetering van de ruimtelijke structuur van de landbouw is een fundament gelegd, middels het aanwijzen van concentratiegebieden (voor de intensieve veehouderij en glastuinbouw), het ontwikkelen van verplaatsingsregelingen en het stimuleren en

ondersteunen van integrale projecten (integrale herverkaveling). De ervaring leert dat om tot een goed fundament te komen een diepte-investering nodig is van alle betrokken partijen.

Uitdagingen liggen vooral op het vlak van Regiobeleving, groen-blauwe diensten en duurzame productie. Daarvoor doen wij enkele aanbevelingen:

Regiobeleving

De provincie wil de regiobeleving nader vormgeven en verbredingsactiviteiten door agrarische ondernemer versterken. Hiervoor moet sterk ingezet worden op samenwerking en bundeling van initiatieven om zo tot een duidelijk en gebiedsherkenbaar aanbod te komen van een verschillende diensten. Dit vraagt om inspanning van partijen uit verschillende sectoren binnen één regio.

Groen-blauwe diensten

Landelijk is een belangrijke stap gezet door de ontwikkeling van de Catalogus groen-blauwe diensten, waarin een overzicht wordt gegeven van alle door Brussel goedgekeurde maatregelen en de daarbij geldende maximale vergoeding. De Limburgse bijdrage is voor een deel gereed. Belangrijk is om dit uit te werken voor specifieke omstandigheden in Limburg, en een structurele vergoedingsregeling voor groen-blauwe diensten in Limburg op te zetten. De provincie én andere partijen zullen zelf geld bij elkaar moeten brengen. Het gaat om beschikbare middelen, als ook om het genereren van nieuwe middelen, waarbij gekeken zou worden naar financieringsconstructies vanuit andere partijen zoals gemeenten en vertegenwoordigers uit de sectoren zorg, cultuur, recreatie en toerisme, water en natuur. Dit vraagt om een goede organisatie, inzicht in financiële en fiscale mogelijkheden en creativiteit.

Bovenstaande speerpunten sluiten ook aan bij de ontwikkelingen in Zuid-Limburg op het gebied afnemende positie van de landbouw en anderzijds de rol van de landbouw in duurzaam beheer en ontwikkeling van de kwaliteit van het Zuid-Limburgse landschap. Bij de behandeling van het voorstel Herijking Plan van Aanpak Zuid-Limburg Vitaal Platteland is toegezegd om een discussienotitie op te stellen over deze ontwikkelingen. Het is van belang op bovenstaande speerpunten daarbij in beschouwing te nemen.

Duurzame productie

Veel van de door de provincie ingezette beleid draagt bij aan duurzame productie, zoals het versterken van kennis en innovatie, verbetering van de ruimtelijke structuur van de landbouw, en versterken van ondernemerschap. Daarnaast zijn er ontwikkelingen gaande waar de provincie op in kan spelen:

Nieuwe grondstoffen uit de landbouw

Het benutten van hernieuwbare, groene grondstoffen is in opmars. Er liggen mogelijkheden voor de toepassing van (grond)stoffen voor niet-voedseltoepassingen (Biobased Economy). Provincie zal deze ontwikkelingen moeten volgen, partijen informeren over de mogelijkheden, en zo nodig partijen bij elkaar brengen (via kennis en innovatie).

Energie

Op het gebied van de productie van duurzame energie en brandstoffen zijn er ook in de landbouw een groot aantal initiatieven. Er zal samen met betrokken partijen een strategie bepaald worden, waarbij er prioriteiten gesteld moeten worden. Dit zal worden uitgewerkt in een Actieplan Biomassa

Water

Om te kunnen voldoen aan de eisen die de KRW stelt wordt een grote inspanning verwacht, ook van de landbouwsector. Voor wat betreft de aanpak van nitraat en bestrijdingsmiddelen in de landbouw is de provincie van mening dat generiek (landelijk beleid) van belang is (mestbeleid, toelatingsbeleid bestrijdingsmiddelen) . De provincie zal bezien of aanvullend op het generieke beleid extra inzet nodig is op regionaal niveau door de inzet van voor haar beschikbare instrumenten (o.a. gebiedenaanpak). Dit zal worden uitgewerkt in het Stroomgebiedbeheersplan dat in 2009 gereed zal zijn.

Ondernemerschap

De provincie wijst ondernemers erop dat zij hun eigen verantwoordelijkheid hebben voor het maken van strategische keuzes. Ter ondersteuning van het op de markt brengen van goede initiatieven zou nagegaan kunnen worden wat financieringsmogelijkheden zijn van kansrijke projecten. De provincie kan de ontwikkeling van een kapitaalfonds voor de financiering (en financieel garant staan) van veelbelovende initiatieven faciliteren.

Literatuur

- ABN-Amro, 2005. Limburg van polymeer naar preuvenemint. Economisch Bureau ABN-Amro, Eindhoven.
- Bresser, A.H.M., et al., 2005. Effecten van klimaatverandering in Nederland. Natuur- en Milieuplanbureau, Bilthoven.
- CBS, 2003. Landbouwgegevens in Statline (zie www.cbs.nl). Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen/Voorburg.
- De Limburger, 2005. Veerman: 'Zuid-Limburgse boeren moeten overwogen keuze maken'. In: Dagblad De Limburger, 10 december 2005.
- Jansen, J.C.G.M., en W.J.M.J. Rutten, 1992. Geschiedenis van de Limburgse landbouw in de twintigste eeuw. EISMA BV, Leeuwarden/Mechelen.
- LNV, 2004. Duurzame gewasbescherming, beleid voor gewasbescherming tot 2010. Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag.
- LNV, 2005a. 8 Vooroordelen over de Nederlandse landbouw. Task force economie 2005. Ministerie Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag.
- LNV, 2005b. Kiezen voor landbouw. Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag.
- LEI, 2005. Perspectieven voor de Agrarische Sector in Nederland. Achtergrondrapport bij Kiezen voor Landbouw. Redactie H. Silvis en K. de Bont. Landbouw Economisch Instituut, Den Haag.
- RLG, 2005. Voorlopige resultaten van de werkconferentie 'Zicht op Visie'. Aanbevelingen voor de Visie Landbouw. Raad voor het Landelijk gebied, Amersfoort.
- Ploeg, van de, J.D., 2002. Kleurrijk Platteland. LTO-Nederland.
- Provincie Limburg, 2001. Liefde voor Limburg – Provinciaal Omgevingsplan Limburg (POL), 29 juni 2001, Provincie Limburg, Maastricht.
- Provincie Limburg, 2004. Reconstructieplan Noord- en Midden Limburg, 5 maart 2004, Provincie Limburg, Maastricht.
- Provincie Limburg, 2005. Drijvende krachten op het platteland. Verkenning naar de toekomst van het platteland van Limburg. Provincie Limburg, Maastricht.
- Provincie Limburg, 2005a. Evaluatie: "Stimuleringsinstrumenten uitvoering plattelandsontwikkeling". Provincie Limburg, Maastricht.
- Provincie Limburg, 2005b. Herijking Zuid Limburg Vitaal Platteland, 16 december 2005, Provincie Limburg, Maastricht.
- Provincie Limburg, 2005c. Versnellingsagenda 2005. Limburg op weg naar 2012. Taskforce versnellingsagenda, Provincie Limburg, Maastricht.
- Provincie Limburg, 2005d. Voedingsbodem voor vernieuwing. Ontwikkelingen op het gebied van kennis en innovatie in de agrofood-business in Zuidoost-Nederland. Provincie Limburg, Maastricht
- Provincie Limburg, 2006. De Limburgse Landbouw in kaart 2005. Provincie Limburg, Maastricht.
- Reinhard, S., K. van Bommel, B. Janssens, M. Koning, 2005. Knopen en knoppen in de economische analyse van de EU Kaderrichtlijn Water. Landbouw Economisch Instituut, Den Haag.
- RPB, 2003. De ongekende Ruimte verkend, Ruimtelijk Planbureau, Den Haag.
- Stuurgroep Tuinbouwinnovatie, 2005. Tuinbouw 2005. Innovatie en kennisagenda Tuinbouwcluster. Sleutelgebied Flowers & Food Innovatieplatform. Deel 1 Basisrapport. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer.

VROM, 2004. Ruimte en Landbouw. Kwesties van verschillende orde. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Directoraat-Generaal Ruimte – Directie Visievorming, Ontwerp en Strategie. Den Haag.

VROM, 2004a. Nota Ruimte. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag.